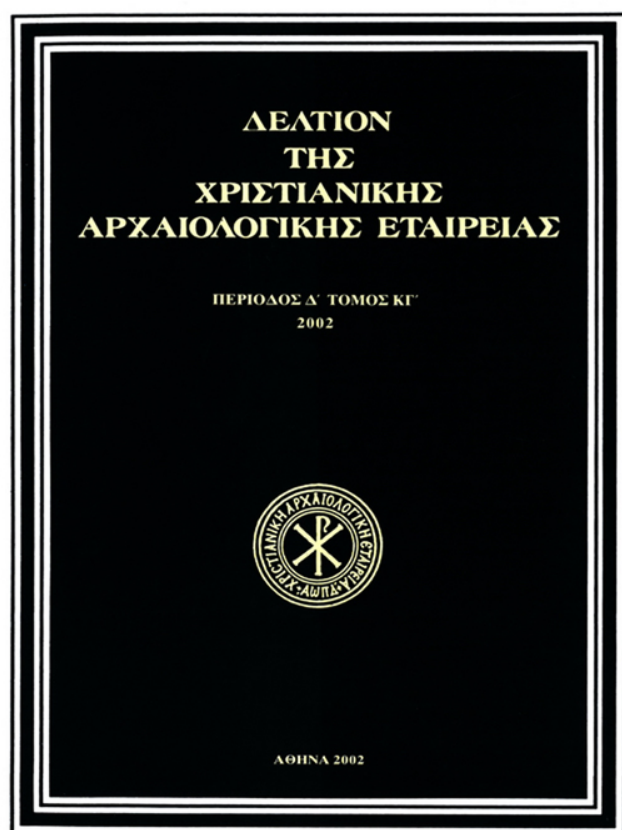

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 23 (2002)

Δελτίον ΧΑΕ 23 (2002), Περίοδος Δ'

Οι παλαιότερες τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Πλακωτού στη Μαλώνα της Ρόδου. Παρατηρήσεις στην τέχνη του 11ου αιώνα στα Δωδεκάνησα

Αγγελική ΚΑΤΣΙΩΤΗ

doi: [10.12681/dchae.347](https://doi.org/10.12681/dchae.347)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΙΩΤΗ Α. (2011). Οι παλαιότερες τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Πλακωτού στη Μαλώνα της Ρόδου. Παρατηρήσεις στην τέχνη του 11ου αιώνα στα Δωδεκάνησα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 23, 105–120. <https://doi.org/10.12681/dchae.347>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι παλαιότερες τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου
του Πλακωτού στη Μαλώνα της Ρόδου.
Παρατηρήσεις στην τέχνη του 11ου αιώνα στα
Δωδεκάνησα

Αγγελική ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Τόμος ΚΓ' (2002) • Σελ. 105-120

ΑΘΗΝΑ 2002

ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΠΛΑΚΩΤΟΥ ΣΤΗ ΜΑΛΩΝΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ 11ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ*

Το ιστορικό πλαίσιο

Οι μαρτυρίες για την ιστορία, την οικονομία, την κοινωνία και την εκκλησιαστική οργάνωση τον 11ο αιώνα στη Ρόδο, και στα Δωδεκάνησα γενικότερα, είναι ιδιαίτερα φτωχές, κάτι αναμενόμενο, αφού τα νησιά δεν βρέθηκαν στο κέντρο των ιστορικών εξελίξεων. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 11ου αιώνα τα Δωδεκάνησα σφράγισαν η προσωπικότητα και οι δραστηριότητες του οσίου Χριστοδούλου¹. Χάρη στο πατριαρχικό αρχείο οι πληροφορίες που έχουμε για τα νησιά Πάτμο, Λέρο, Κω, Κάλυμνο και Λειψούς είναι πιο συγκεκριμένες. Ωστόσο, όσα σχετίζονται με τον όσιο αποτελούν ένα ξεχωριστό κεφάλαιο και δεν θα εξεταστούν εδώ. Η νίκη επί των Βουλγάρων το 1018 και η καταστροφική ήττα στο

Μαντζικέρτ το 1071 σηματοδοτούν τη στροφή της κεντρικής διοίκησης από τη Μικρά Ασία που χάθηκε στον ελλαδικό χώρο. Αν και η περίοδος μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου το 1025 χαρακτηρίζεται από προϊούσα παρακμή² και αλλαγές σε όλα τα επίπεδα³, μετά τους πολέμους με τους Άραβες και την ειρήνη του 961 επικρατεί σχετική ευημερία στο νησιωτικό χώρο, πράγμα που αποδεικνύει η αξιομνημόνευτη νομοματική κυκλοφορία από τα τέλη περίπου του 11ου αιώνα⁴, η οποία διαπιστώνεται από την ανασκαφική έρευνα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου⁵. Τα χρόνια ανάμεσα στο 965 και το 1081, και ακόμα περισσότερο από το 1040 και μετά, ήταν ειρηνικά και σχετικά ήρεμα⁶, με εξαίρεση βέβαια τις sporadικές πειρατικές επιδρομές. Η περίοδος αυτή στη Ρόδο συμπίπτει, όπως

* Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στη Μαλώνα παρουσιάστηκαν από τη γράφουσα στο ΙΑ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου στην Αστυπάλαια, τον Αύγουστο του 1999. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω στον επίτιμο Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Ηλία Κόλλια για την παραχώρηση του υλικού, καθώς και για το αμειωτο ενδιαφέρον που έδειξε σε όλα τα στάδια της μελέτης. Ευχαριστώ θερμά επίσης την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών κα Μ. Παναγιωτίδη για τις εύστοχες υποδείξεις της και τους αγαπητούς φίλους και συναδέλφους Πάννα Μπίθα, Αγγελική Μητσάνη, Θοδωρή Αρχοντόπουλο και Κωνσταντία Κεφαλά για τις χρήσιμες και ουσιαστικές παρατηρήσεις τους. Οι φωτογραφίες των Εικ. 2 και 3 προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο του Κέντρου Έρευνας της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, της Ακαδημίας Αθηνών.

1. Για την εγκατάσταση του οσίου στην Πάτμο το 1088 και την παρουσία της μονής στην Κω, τη Λέρο και τους Λειψούς, βλ. Ε.Λ. Βρανούση, *Τά άγιολογικά κείμενα τοῦ οσίου Χριστοδούλου, ιδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς*, Αθήναι 1966, σ. 100-115, 122-127.

2. Sp. Vryonis Jr, *Byzantium: The Social Basis of Decline in the 11th Century*, *GRBS* 2 (1959), σ. 159-175.

3. Βλ. ενδεικτικά: N. Svoronos, *Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XIe s. Les principaux problèmes*, *Proceedings of the*

XIIIth CIEB, Οξφόρδη 1966, Main Papers XII, σ. 373-389. H. Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, *BCH* 84 (1960), σ. 67-78 (= *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, *Variorum Reprints*, Λονδίνο 1971, αριθ. VIII). P. Charanis, *The Byzantine Empire in the Eleventh Century. A History of the Crusades. I: The First Hundred Years* (επιμ. K.M. Setton, M.W. Baldwin), Madison, Wisconsin 1969, σ. 177-219 (= *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, *Variorum Reprints*, Λονδίνο 1973, αριθ. XVI). N. Oikonomidès, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, *TM* 6 (1976), σ. 125-152.

4. Η. Κόλλιας *ΑΔ* 25 (1970), *Χρονικά*, σ. 518-528. Ε. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, *Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers les fouilles dans la ville médiévale*, *CorsiRav XXXVIII* (1991), σ. 309. Το φαινόμενο αυτό είναι γενικότερο στο Βυζάντιο και αποδεικνύει, αν μη τι άλλο, σημαντική οικονομική δραστηριότητα στον 11ο και το 12ο αιώνα σε σχέση με το 10ο. C. Mango, *Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale*, *TM* 6 (1976), σ. 353.

5. Κόλλιας, ό.π., σ. 518-528. Papavassiliou - Archontopoulos, ό.π., σ. 309.

6. Είναι πάντως χαρακτηριστικό πως οι διάφορες κατηγορίες πληθυσμού βιώνουν με διαφορετικό τρόπο την κατάσταση. Λίγο μετά το 961 και την ανακατάληψη της Κρήτης, ένας ροδίτης εβραίος

αποδεικνύεται ανασκαφικά⁷ με την επισκευή του προτεινόμενου του 7ου αιώνα και ιστορικά από την παραχώρηση το 1082 από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό προνομίου εγκατάστασης εμπορικού σταθμού στη Ρόδο από τους Βενετούς⁸. Η ενίσχυση των οχυρώσεων, όχι μόνο στην πόλη της Ρόδου αλλά και στα υπόλοιπα νησιά⁹, υπαγορεύεται από τις επιδρομές του σελτζούκου εμίρη της Σμύρνης Τζαχά, που κυριαρχεί στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και εξαπολύει επιδρομές στα Δωδεκάνησα την περίοδο 1092-1093¹⁰.

Όπως αποδεικνύει η έρευνα, φαίνεται ότι στη Ρόδο μεγάλες οικογένειες¹¹, όπως οι Αλωποί, οι Γαβαλάδες, οι Αρμενόπουλοι, κατέχουν μεγάλες κτηματικές περιουσίες, τα μέλη τους έχουν συνήθως ένα «διά βραβείου» αξίωμα και ασκούν τα οφφίκιά τους στην Κωνσταντινούπολη¹². Τοπωνύμια του νησιού¹³, όπως Κατακαλών, τ' Αφάντου (τα κτήματα του Ευφάντου), τ' Ασγούρου (του Σγουρού), τα Καλαβάρδα (του καλού Βάρδα), δηλώνουν γαιοκτησίες. Το νησί το 10ο αιώνα ανήκει στο

θέμα των Κιβυρραιωτών, ενώ προς τα τέλη του 11ου αιώνα διοικείται από έναν κριτή¹⁴. Είναι γεγονός πάντως ότι στα τέλη του ίδιου αιώνα η διοικητική οργάνωση των νησιών του Αιγαίου¹⁵ ήταν πιο περίπλοκη από ό,τι επί Κωνσταντίνου Ζ'. Για την εκκλησιαστική κατάσταση στη Ρόδο την εποχή αυτή δεν έχουμε παρά αποσπασματικές πληροφορίες¹⁶. Σύμφωνα με την αρχαιότερη πιθανή «τάξιν πρωτοκαθεδρίας», η Ρόδος κατείχε την 26η θέση¹⁷ πριν υποβιβαστεί στην 55η γύρω στο 1300.

Ο Άγιος Γεώργιος ο Πλακωτός και το εικονογραφικό του πρόγραμμα

Ο Άγιος Γεώργιος στην περιοχή «Πλακωτό» της Μαλώνας¹⁸ είναι εκκλησία μονόχωρη, καμαροσκέπαστη, επιχρισμένη εξωτερικά (Εικ. 1). Στο χώρο του ιερού διαμορφώνονται από ένα αρκοσόλιο στο βόρειο και το νότιο τοίχο και στον κυρίως ναό από ένα τυφλό αψίδωμα¹⁹.

Το παλαιότερο στρώμα ζωγραφικής της εκκλησίας κα-

γράφει σε συγγενείς του την επιθυμία του να μεταναστεύσει κατεπειγόντως, γιατί το νησί της Ρόδου είναι πλέον ένα κάκιστο μέρος (an evil place) για να μείνει κανείς (J. Holo, A Genizah Letter from Rhodes Evidently Concerning the Byzantine Reconquest of Crete, *JNES* 59,1 (2000), σ. 1-12).

7. Η. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994², σ. 73-77.

8. Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου* (1948), Αθήνα 1972, σ. 253. Μάλιστα, η επαφή με το δυτικό στοιχείο – λαμβάνοντας υπόψη ότι η Ρόδος ήταν σε στρατηγικό σημείο του δρόμου των σταυροφορών προς τους Αγίους Τόπους – δημιούργησε διάφορα προβλήματα. Ο Νικόλαος, επίσκοπος Ανδιδων, γύρω στα 1055 και 1063 ή στα τέλη του 11ου αιώνα (R. Bornet, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VIIe au XVe siècle*, Παρίσι 1966, σ. 181 κ.ε.) έδειχνε σκανδαλισμένος με τον τρόπο που υιοθετούνταν δυτικές πρακτικές σε θέματα άσκησης της θρησκείας, J. Darrouzès, Nicolas d'Andida et les azymes, *REB* 32 (1974), σ. 199-210.

9. Αυτή την εποχή, για παράδειγμα, κτίζεται η πύλη του κάστρου στο Πυλί της Κω (Κ. Τσουρής, Το κάστρο στο Παλαιό Πυλί της Κω και ο όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός, *Ιστορία, τέχνη και αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Κως 1997*, Αθήνα 2001, σ. 365-378).

10. Βρανούση, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 116-119. Η. Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), *TM* 1 (1965), σ. 34-55. Η ίδια, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, σ. 175-225.

11. Βλ. Αγγ. Κατσιώτη - Θ. Αρχοντόπουλος, Το παρεκκλήσιο της οικογένειας των Αρμενόπουλων στη Ρόδο και η τέχνη του τέλους του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα, *Πρακτικά συνεδρίου: Ρόδος. 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους* (1523), Ρόδος, Οκτώβριος 1993, Β', Αθήνα 2000, σ. 383-386 (στο εξής: *Ρόδος. 2.400 χρόνια*).

12. Το αρχαιότερο γνωστό παράδειγμα είναι του Κωνσταντίνου Ροδίου, που το 10ο αιώνα ήταν σεκρέτης στο Παλάτι. Για τον Κωνσταντίνο Ρόδιο βλ. ανάμεσα σε άλλα: Ν. Κουτράκου, Οικουμενικό πνεύμα και τοπική συνείδηση στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του Κωνσταντίνου του Ροδίου, *Ρόδος. 2.400 χρόνια*, σ. 485-492.

13. Χ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1951, σ. 180-189.

14. Ε. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin, VIIIe-XIIe s.*, Παρίσι 1988, σ. 323, υποσημ. 146. Ο κριτής ήταν ο πλέον υψηλόβαθμος υπάλληλος του θέματος, συχνά επιφορτισμένος με τη συλλογή των φόρων.

15. Βλ. ενδεικτικά Π. Παννόπουλος, Η οργάνωση του Αιγαίου κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο, *Πατριολογία ΔΒ'* (1990), *Τμήμαρο Αιγαίου*, 21-23 Δεκ. 1989, *Πρακτικά*, Αθήνα 1990, σ. 200-224. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδη, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10ο αιώνα και εξής*, Θεσσαλονίκη 1985, σποραδικά. Συνοπτικά για τη διοικητική οργάνωση βλ. Malamut, ό.π., σ. 295-334 σποραδικά.

16. Για την εκκλησιαστική οργάνωση, βλ. Malamut, ό.π., σ. 282, 348-355, 359, 365.

17. Εμμ. Κωνσταντινίδης, *Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Δωδεκανήσου*, Αθήνα 1968, σ. 113-125.

18. Αναφορά στο μνημείο χωρίς διάκριση τοιχογραφικών στρωμάτων βλ. Ι. Βολανάκης, *ΑΔ* 33 (1978), Χρονικά, σ. 409-410.

19. Ας σημειώσουμε ότι τα τυφλά αψιδώματα στους τοίχους, αν και συναντώνται και σε ναούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, είναι χαρακτηριστικό κυρίως των νησιών του Αιγαίου, όπως για παράδειγμα στην Πρωτόθρονη και την Καλορίτσα της Νάξου, στον Άγιο Μύρωνα στην ομώνυμη περιοχή της Κρήτης και αλλού, βλ. Μ. Panayotidi, *Les monuments de Grèce depuis la fin de la crise iconoclaste jusqu'à l'an mil*, Παρίσι 1969, σ. 207. Ε. Malamut, *Les îles de la mer Egée de la fin du XIe siècle à 1204, Byzantion* 5 (1982), σ. 318-319.

ταλαμβάνει το χώρο του ιερού. Δεν είναι εξακριβωμένο αν η υπόλοιπη εκκλησία ανήκει σε μία δεύτερη οικοδομική φάση, η οποία συνοδεύτηκε από τις τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος, που χρονολογούνται με τεχνολογικά κριτήρια στα τέλη του 14ου αιώνα²⁰.

Οι τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος, που θα μας απασχολήσουν, σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση και είναι πολύ απολεπισμένες. Το χώρο του τεταρτοσφαιρίου και του ημικυλίνδρου καταλαμβάνει η αρκετά φθαρμένη Δέηση (Εικ. 2). Ο Χριστός, σε θρόνο ψηλό χωρίς ερεισίνωτο, ευλογεί και κρατεί κλειστό ευαγγέλιο. Από τον ένθρονο Χριστό λείπει το κεφάλι, τμήμα του κορμού, το αριστερό του σκέλος και τμήμα του θρόνου. Στην ίδια περίπου κλίμακα απεικονίζονται ολόσωμοι αριστερά η Παναγία δεομένη και δεξιά τμήμα του Προδρόμου. Χαμηλά, αριστερά και δεξιά στο μέτωπο της αψίδας διακρίνεται εξίτηλο διακοσμητικό. Στην καμάρα του ιερού, όπως διαπιστώνεται από το διαθέσιμο χώρο, πρέπει να εικονίζονταν αρχικά ανά τρεις τουλάχιστον ολόσωμες μορφές στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Από αυτές σώζονται τα κάτω τμήματα των δύο μορφών στη νότια πλευρά, επάνω σε γκριζοπράσινο κάμπο. Η αριστερή μορφή φορεί αυτοκρατορική στολή με διακοσμημένη παρυφή και λώρο. Μάλλον πρόκειται για άγγελο. Προς τα δεξιά εικονίζεται στρατιωτικός άγιος, από τον οποίο διατηρούνται τα γυμνά μέχρι τα γόνατα πόδια με τα άσπρα *τσαγκία*, ο κόκκινος μανδύας και τμήμα από το όρθιο δόρυ που κρατούσε (Εικ. 3). Στο νότιο τοίχο του ιερού, δίπλα σε διακοσμητικό που αποτελείται από παράλληλες τεθλασμένες, κόκκινες και μαύρες γραμμές, διατηρείται τμήμα από το κεφάλι του αρχικά ολόσωμου μετωπικού αγίου Γεωργίου (*ΓΕΩΡΓΙΟΣ*) πλαισιωμένο από σχηματοποιημένους βοστρύχους (Εικ. 4). Η θέση του τιμώμενου αγίου στο χώρο του ιερού, κοντά στο τέμπλο, βεβαιώνει ότι η εκκλησία ήταν εξαρχής αφιερωμένη στο μεγαλομάρτυρα Γεώργιο²¹. Στο βόρειο τοίχο του ιερού διακρίνεται, σχεδόν εξίτηλο, μικρό τμήμα του διακοσμητικού επάνω από το αρκοσόλιο.

Εικ. 1. Ρόδος, Μαλώνα. Ο Άγιος Γεώργιος ο Πλακωτός.

Οι εικονογραφικές παρατηρήσεις, δεδομένης της αποσπασματικότητας του διακόσμου του ιερού, εστιάζονται σε τρία κυρίως σημεία: στην απεικόνιση της Δέησης στην αψίδα, στην απουσία ιεραρχών από τον ημικύλινδρο και, τέλος, στην απουσία της Ανάληψης ή άλλης παράστασης από την καμάρα του ιερού, με την παράλληλη απεικόνιση σε αυτή ολόσωμων αγίων.

Η απεικόνιση της τριμορφης Δέησης στη διακόσμηση της αψίδας εισάγεται αρχικά ως αποκαλυπτικό θέμα. Εντοπίζεται κατά τεκμήριο σε νεκρικά παρεκκλήσια²² ως σκηνή διαμεσολάβησης των αγίων προσώπων προς τον Χριστό. Ωστόσο, στην Καππαδοκία το θέμα είναι γνωστό και σε εκκλησίες που δεν είχαν ταφικό χαρακτήρα, όπως το Karanlik kilise. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η απεικόνιση της Δέησης στην αψίδα έχει μητροπολιτική προέλευση, ακολουθώντας πορεία που ξεκινά από το επιστύλιο του τέμπλου και καταλήγει στην αψίδα, όταν δεν υπήρχε επιστύλιο²³. Η παρατήρηση ότι οι εκκλησίες της Καππαδοκίας δεν μας παρέχουν ακριβείς πληροφορίες ως προς τη διαμόρφωση του εικονογραφι-

20. Για τις τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος, βλ. Ι. Μπίθα, *Ενδυματολογικές μαρτυρίες στις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14ος αιώνας-1523)*. Μία πρώτη προσέγγιση, *Ρόδος*, 2.400 χρόνια, Β', Αθήνα 2000, εικ. 170γ.

21. Για τη θέση του τιμώμενου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα της εκκλησίας, βλ. Σ. Κουκάκης, *Η θέση του επώνυμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού* (Γενικές αρχές), *Κληρονομία* 22 (1992), σ. 105-123.

22. N. Thierry, *A propos d'Ayvali Köy (Cappadoce)*. Les programmes absidaux à trois registres avec Deisis en Cappadoce et en Géorgie, *Zograf* 5 (1974), σ. 17. G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Παρίσι 1969, σ. 162-173.

23. A. Wharton-Epstein, *The Problem of Provincialism: Byzantine Monasteries in Cappadocia and Monks in South Italy*, *JWarb* 42 (1979), σ. 34.

Εικ. 2. Ρόδος, Μαλώνα. Άγιος Γεώργιος ο Πλακωτός. Ιερό. Η Δέηση.

κού προγράμματος, επειδή πρόκειται για ιδιωτικούς ναούς²⁴, δεν είναι ικανή να μας οδηγήσει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι μόνο από τα μνημεία της περιοχής αυτής αποκομίζουμε ολοκληρωμένη εικόνα για τα εικονογραφικά προγράμματα της εποχής. Η Δέηση είναι παράσταση πολύσημη που συμβολίζει τη μεσιτεία της Παναγίας και του Προδρόμου προς τον Χριστό για τη σωτηρία των ανθρώπων, αλλά και τη μαρτυρία των μεσιτευομένων για την ενανθρώπιση του Λόγου. Όπως σωστά έχει συνοψιστεί για τη θέση και την ερμηνεία της παράστασης, η απεικόνιση της Δέησης, εκτός από τον εσχατολογικό της χαρακτήρα, εκφράζει την επιθυμία

του κτήτορα για θεία παρέμβαση «υπέρ σωτηρίας»²⁵. Εκτός από τις ιδιωτικές εκκλησίες ταφικού χαρακτήρα, όπου γίνεται φανερή η επιθυμία του κτήτορα στη σύνθεση του εικονογραφικού προγράμματος, η Δέηση, ως απόηχος της επιρροής του κτήτορα, έβρισκε θέση στην αψίδα κυρίως παρεκκλησίων. Σε απομακρυσμένες από την Πρωτεύουσα περιοχές, όπως η Νότια Ιταλία, η Καππαδοκία, τα νησιά του Αιγαίου, η επιθυμία του κτήτορα στην επιλογή του θέματος της αψίδας φαίνεται ότι ήταν ισχυρή. Για παράδειγμα, στο νησιωτικό χώρο ενδεικτικό στοιχείο της εξάπλωσης και της προτίμησης στο θέμα της Δέησης²⁶ αποτελεί η απεικόνισή της στο τεταρτο-

24. C. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Λονδίνο 1982, σ. 206.

25. G. Babić, Les programmes absidaux en Géorgie et dans les Balkans entre le XIe et le XIIIe siècle, *L'arte georgiana dal IX al XIV secolo. Atti del terzo simposio internazionale sull'arte georgiana*, Galatina 1986, σ. 132-133.

26. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία για το θέμα βλ. ενδεικτικά C. Walter, Two Notes on the Deësis, *REB* 26 (1968), σ. 311-326. Ο ίδιος,

Further Notes on the Deësis, *REB* 28 (1970), σ. 161-187. M. Andaloro, Note sui temi iconografici della Deësis e dell'Haghiosoritissa, *RIASA* 17 (1970), σ. 93 κ.ε. Thierry, ό.π., σ. 5-22. C. Walter, Bulletin on the Deësis and the Paraclesis, *REB* 38 (1980), σ. 261-269. Α. Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού Βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843-1204)*, Αθήνα 2001, σ. 96-112.

Εικ. 3. Ρόδος, Μαλώνα. Άγιος Γεώργιος ο Πλακωτός. Ιερό. Καμάρα και νότιος τοίχος. Ολόσωμες μορφές και άγιος Γεώργιος.

σφαίριο της αψίδας στη Δροσιανή της Νάξου, στον 11ο αιώνα, και μάλιστα αντικαθιστώντας την παράσταση του αναλαμβάνοντος Χριστού²⁷.

Στον ημικύλινδρο της αψίδας του Πλακωτού δεν απεικονίζονται ιεράρχες. Όπως έχει παρατηρηθεί²⁸, μετά την εικονομαχία μέχρι και τον 11ο αιώνα, δεν έχει σταθεροποιηθεί ακόμα η θέση και η σύνδεση των παραστάσεων των ιεραρχών με το Ιερό Βήμα, ενώ από το 12ο αιώνα και μετά η σημασία των ιεραρχών στην εικονογράφηση της αψίδας σταθεροποιείται σύμφωνα με

Εικ. 4. Ρόδος, Μαλώνα. Άγιος Γεώργιος ο Πλακωτός. Ιερό. Νότιος τοίχος. Ο άγιος Γεώργιος.

27. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο, Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού, Αθήνα 1992, σ. 138. Είναι χαρακτηριστική η απεικόνιση τριών επάλληλων Δεήσεων στη Δροσιανή που χρονολογούνται στον 11ο, το 12ο και το 13ο αιώνα.
28. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό, ΔΧΑΕ Α' (1959), σ. 92-93, με παραδείγματα. Επίσης, C. Mango - E. Hawkins, The Mosaics of Saint Sophia at Istanbul. The Church Fathers in the North Tympanum, DOP 26 (1972), σ. 23-24. Μαντάς, ό.π., σ. 146-159.

νεωτερικές αντιλήψεις. Δεν είναι εύκολο να αποσαφηνιστούν με ακρίβεια οι εικονογραφικές εξελίξεις στο χώρο της αφίδας λόγω ανεπαρκούς τεκμηρίωσης. Στο σημείο αυτό η συμβολή των καππαδοκικών μνημείων του 10ου αιώνα είναι και πάλι καθοριστική. Έχει παρατηρηθεί ότι η απεικόνιση ιεραρχών στον ημικύλινδρο της αφίδας χρησιμοποιήθηκε καταρχήν σε εκκλησίες που δεν είχαν ταφικό χαρακτήρα. Ακόμη, ότι το 10ο αιώνα δεν ήταν ούτε πλήρως υιοθετημένη ούτε η επιλογή των ιεραρχών καθορισμένη²⁹. Στα Δωδεκάνησα η απουσία μνημείων του 10ου αιώνα και η αποσπασματική διατήρηση των εικονογραφικών προγραμμάτων σε ναούς του 11ου και του 12ου αιώνα δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων³⁰. Στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου η παλαιότερη οικοδομική φάση του Αγίου Σπυρίδωνα περιλαμβάνει στο χώρο του ιερού τα κάτω τμήματα έξι ή επτά ολόσωμων μετωπικών αγίων και τεσσάρων τουλάχιστον αγίων που προσκλίνουν στα ανατολικά στο νότιο τοίχο του ιερού³¹. Δυστυχώς δεν έχει γίνει ακόμα η αξιολόγηση των ανασκαφικών δεδομένων της εκκλησίας και συνεπώς δεν είναι εφικτή η χρονολόγηση αυτών των τοιχογραφιών, οι οποίες όμως πρέπει να είναι προγενέστερες του 11ου αιώνα. Η απουσία ιεραρχών από τον Άγιο Γεώργιο τον Πλακωτό αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο αρχαιότητας και συντηρητισμού, όταν στη Νάξο, για παράδειγμα, ήδη το 10ο-11ο αιώνα, αμέσως δηλαδή μετά την εικονομαχία, μετωπικοί ιεράρχες καλύπτουν την απεικόνιση των σταυρών στον ημικύλινδρο της αφίδας της Πρωτόθρονης³².

Από τα τυπικά γνωρίσματα του 11ου αιώνα στο εικονογραφικό πρόγραμμα είναι η αριθμητική υπεροχή των μορφών των αγίων σε σχέση με τις σύνθετες παραστάσεις. Το εικονογραφικό πρόγραμμα της εκκλησίας στη Μαλώνα, αποτελούμενο, όπως φαίνεται, κατά κύριο λόγο από αγίους, συνδέεται με σειρά μνημείων της περιφέρειας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως της

Καππαδοκίας, της Κάτω Ιταλίας και νησιών, όπως η Κέρκυρα³³. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού με την απουσία ιεραρχών στον ημικύλινδρο και της Ανάληψης ή άλλης σκηνής από την καμάρα φανερώνει, όπως είδαμε, αρχαϊκή αντίληψη που εξαφανίζεται βαθμιαία από τα μέσα του 11ου αιώνα, αλλά που ίσως οφείλεται και σε μια ιδιαίτερα συντηρητική αντιμετώπιση.

Οι τοιχογραφίες του Πλακωτού στο χώρο και στην εποχή τους

Τα λίγα σπαράγματα που διατηρούνται και κυρίως η ολόσωμη Παναγία της αφίδας (Εικ. 5), το τμήμα της κεφαλής του αγίου Γεωργίου και το κάτω τμήμα των ολόσωμων μορφών (Εικ. 4) δεν μας επιτρέπουν παρά γενικού χαρακτήρα τεχνοτροπικές παρατηρήσεις. Η κυριαρχία της γραμμής είναι απόλυτη. Πρόκειται για επίπεδη, δυσδιάστατη ζωγραφική, με έντονα περιγράμματα, ιερατικές στάσεις και ανέκφραστα πρόσωπα, με μεγάλα ορθάνοιχτα μάτια και βλέμμα κάπως αφηρημένο, που κοιτάζει κατευθείαν τον πιστό. Το τόξο των φρυδιών στον άγιο Γεώργιο διαγράφει ημικύκλιο και ενώνεται με τη γραμμή της μύτης. Κόκκινη γραμμή, επίσης σε ημικύκλιο, περιγράφει τα βλέφαρα κάτω από τα φρύδια, εξαιρώντας το βλέμμα. Τα χαρακτηριστικά εκστατικά μάτια αποτελούν κοινό στοιχείο όλων των ζωγραφικών συνόλων της εποχής, από τα πλέον φιλόδοξα μέχρι τα πιο ταπεινά. Η πτυχολογία των ενδυμάτων της Θεοτόκου αποδίδεται σκληρά, με πλατιές ταινίες χρώματος βαθυκόκκινου, που ελάχιστα παραλλάσσει. Οι στάσεις και τα ορθάνοιχτα μάτια τονίζουν το επίσημο, ιεροπρεπές ύφος της ζωγραφικής και την τοποθετούν στο επίπεδο επαρχιακής τέχνης με πενιχρά εκφραστικά μέσα. Οι φαρδιές πτυχές που αρχίζουν από το λαιμό για να καταλήξουν ευθύγραμμα στις άκρες των ενδυμάτων, με σκληρή εναλλαγή φωτοσκιάσεων, έχουν παράλληλα σε

29. Walter, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 232.

30. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον Άγιο Γεώργιο τον Χωστό στη Λίνδο, στον ημικύλινδρο του ιερού, όπου διατηρούνται τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος του τέλους του 12ου αιώνα, ανάμεσα σε ολόσωμους μετωπικούς ιεράρχες εικονίζεται και η αγία Μαρίνα (Θ. Αρχοντόπουλος, *Λίνδος, αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα 1998, εικ. στη σ. 47), επιλογή που προδίδει αρχαϊστική αντίληψη. Στην αφίδα της Παναγίας Φανερωμένης στη Νίσυρο (11ος-12ος αι., βλ. παρακάτω) η εξίτηλη μετωπική ολόσωμη μορφή, η μόνη που σώζεται στον ημικύλινδρο, είναι πιθανόν να είναι γυναικεία (αδημοσίευτη). Είναι ενδιαφέρον επίσης ότι στις πρώτες δεκα-

ετίες του 13ου αιώνα στην Αγία Βαρβάρα στους Σαννίανους της Τήλου εικονίζονται στην αφίδα του Ιερού ολόσωμοι οι άγιοι Νικόλαος και Ιωάννης ο Θεολόγος να δέονται στον ένθρονο Χριστό, ίσως σύμπτυξη του θέματος της Δέησης και των συλλειτουργούντων ιεραρχών, βλ. Α. Κατσιώτη, *Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα*, *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Μελέτες, σ. 275.

31. Τοιχογραφίες αδημοσίευτες.

32. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 137, 140-141.

33. P. Vocotopoulos, *Fresques du XIe siècle à Corfou*, *CahArch* 21 (1971), σ. 171, όπου και παρατίθενται παραδείγματα.

μνημεία του 11ου αιώνα στην Καππαδοκία³⁴. Στη Δροσιανή της Νάξου, η Δέηση των αρχών του 11ου αιώνα, του ζωγράφου Γεωργίου³⁵, με το εκφραστικό, σταθερό σχέδιο και τη σαφήνεια των χαρακτηριστικών, διαφοροποιείται από την κάπως σχηματοποιημένη, «στεγνή» απόδοση στον Πλακωτό, όπου όμως οι σωματικές αναλογίες είναι κανονικές. Αυτές και το στρώμα του 1052 στην Πρωτόθρονη της Νάξου³⁶, με την αντικλασική τεχνοτροπία και το περιορισμένο χρωματολόγιο, ίσως να έχουν τις περισσότερες συγγένειες με την εκκλησία της Ρόδου από τα υπόλοιπα στρώματα του 11ου αιώνα που σώζονται στη Νάξο³⁷.

Οι συγκρίσεις με την τέχνη που καλλιεργείται αυτή την εποχή στις Κυκλάδες πιθανόν να μην είναι υπερβολικές, αφού η Νάξος ανήκει στη μητρόπολη Ρόδου μέχρι το 1083³⁸. Η ομοιότητα όμως με άλλα ζωγραφικά σύνολα από την Κρήτη ίσως είναι περισσότερο διαφωτιστική. Η συγγένεια ως προς τη γραμμική αντιμετώπιση και την επίπεδη απόδοση με τα πρώτα στρώματα της Παναγίας στα Μυριοκέφαλα Ρεθύμνου³⁹ (του πρώτου τετάρτου του 11ου αι.) και του Αγίου Ευτυχίου και της Παναγίας Κεράς στο Χρωμοναστήρι Ρεθύμνου⁴⁰ (προς το τέλος του 11ου αι.) τοποθετεί τη ζωγραφική του Πλακωτού σε ενδιάμεσο στάδιο. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου είναι κατώτερες ποιοτικά από των Μυριοκεφάλων, ενώ διαφοροποιούνται από τις δύο εκκλησίες στο Χρωμοναστήρι⁴¹ με τη λαϊκότερη τεχνοτροπία τους. Δεν είναι βέβαια εφικτός ο στενότερος χρονολογικός προσδιορι-

Εικ. 5. Ρόδος, Μαλώνα. Άγιος Γεώργιος ο Πλακωτός. Ιερό. Η Θεοτόκος της Δέησης.

34. N. Thierry, Un style byzantin schématique de Cappadoce daté du XIe siècle d'après une inscription, *JS*, avril 1968, σ. 53-54.

35. Ν. Δρανδάκης, *Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στη Δροσιανή της Νάξου*, Αθήνα 1988, πίν. XIV. Αχεμάστου-Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 27), εικ. 12, 14.

36. Μ. Panayotidi, La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'iconoclasme jusqu'à l'avènement des Comnènes (843-1081), *CahArch* 34 (1986), σ. 174-179, εικ. 94-96 (στο εξής: La peinture monumentale). Αχεμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., σ. 140-141, εικ. 13, 88.

37. Για μια συνοπτική παρουσίασή τους, βλ. Αχεμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., σ. 140-142.

38. Malamut, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 356.

39. Μ. Μπορμπουδάκης, *Κρητ.Χρον* 25 (1973), σ. 489, 501-503, εικ. 22, 24. Ο ίδιος, *Τοιχογραφίες στη μονή Μυριοκεφάλων*, *Actes du XVe CIEB, Résumés des communications*, III, Αθήνα 1976. Ο ίδιος, *ΑΔ* 29 (1973-1974), *Χρονικά*, σ. 939-940, εικ. 706, 707α-β, 708γ. Γ. Αντουράκης, *Αί μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουστίκων Κρήτης μετά των παρεκκλησιών αυτών*, Αθήνα 1977, σ. 53 κ.ε., εικ. 13-15, 18-24, 30-31. Κ. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, σ. 82-83, 258-261, εικ. 217. Panayotidi, La peinture monumentale, σ. 87-88, εικ. 17-18. Μ. Ανδριανάκης, *Νέα στοιχεία και*

απόψεις για την μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά την Β' βυζαντινή περίοδο, *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1991, Β', σ. 13, πίν. 3. Μ. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*, Μόναχο 1995, σ. 29-31. Ι. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete, I: Rethymnon Province*, Λονδίνο 1999, σ. 141-152, εικ. 177-187, 189-190, 198. Ι. Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες νομού Ρεθύμνου*, Ρεθύμνο 1999, σ. 40-41, εικ. 38-40.

40. Ν. Δρανδάκης, *Αί τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου Ρεθύμνης, Κρητ.Χρον* 10 (1956), σ. 215-236, εικ. 12-19. Panayotidi, La peinture monumentale, σ. 101. Ανδριανάκης, ό.π., σ. 16, πίν. 9β, 10α-β. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π., σ. 85-86, 266-269, εικ. 43-47. Bissinger, ό.π., σ. 33-36, αριθ. 3, και 36-37, αριθ. 4, εικ. 10. Spatharakis, ό.π., σ. 98-100, πίν. 9b, εικ. 88-90 και 101-111, πίν. 10a-b, εικ. 92. Σπαθαράκης, ό.π., σ. 26-27, εικ. 18.

41. Ο Άγιος Ευτύχιος στο Χρωμοναστήρι χρονολογήθηκε από τον Δρανδάκη (ό.π.) στις αρχές του 11ου αιώνα. Ο Bissinger (ό.π., σ. 33-36, αριθ. 3) προτείνει μια χρονολόγηση ανάμεσα στο 1000 και το 1040. Για την Παναγία Κερά στο Χρωμοναστήρι προτείνονται τα μέσα του 11ου αιώνα ή λίγο αργότερα (Bissinger, ό.π., σ. 36-37. Spatharakis, ό.π., σ. 110), ή ακόμα τα τέλη του αιώνα (Ανδριανάκης, ό.π.).

σμός⁴² των τοιχογραφιών του Πλακωτού, αφού είναι γνωστό ότι οι διάφορες εκφάνσεις της γραμμικής τεχνοτροπίας εξελίσσονται παράλληλα η μία με την άλλη και όχι επάλληλα.

Οι τεχνοτροπικές παρατηρήσεις έχουν περιορισμένη αξία ως χρονολογικό κριτήριο, λόγω της κυκλικής εμφάνισης στη βυζαντινή ζωγραφική των συναποτελούμενων στοιχείων. Οι διαχωρισμοί που ασφαλώς υπάρχουν και βασίζονται στα τρία μεγάλα μνημειακά σύνολα που σφράγισαν τον 11ο αιώνα⁴³, δηλαδή τον Όσιο Λουκά, τη Νέα Μονή Χίου και το Δαφνί, έχουν ανταπόκριση ως προς τις συγκρίσεις μόνο σε μνημεία υψηλής καλλιτεχνικής στάθμης. Το γραμμικό αυτό ιδίωμα, που έχει ονομαστεί επίσης εκφραστικό, σχηματικό, μοναστικό, αρχαϊκό, ανατολικό, αλλά και ιερατικό, λαϊκό, διέγραψε τροχιά από τα τέλη του 10ου μέχρι το 13ο-14ο αιώνα και αναγνωρίζεται σε πολλά μνημεία της Ελλάδας, αλλά και της Κάτω Ιταλίας⁴⁴. Εκτός της συγγένειας που διαπιστώθηκε με τοιχογραφίες της νησιωτικής Ελλάδας, θα ήταν ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς στην Καππαδοκία, στην οποία διασώθηκε σειρά μνημείων του 11ου αιώνα⁴⁵, τις εκφάνσεις αυτής της γραμμικής τεχνοτροπίας, που ποτέ δεν υπήρξε ομοιογενής και που έχει αναγνωριστεί σε αρκετές εκκλησίες. Είναι επίσης δεδο-

μένο ότι το υπάρχον τοιχογραφημένο υλικό δείχνει ότι το γραμμικό ιδίωμα δεν ήταν χαρακτηριστικό επαρχιακών εργαστηρίων, αλλά τάση που ξεκίνησε από μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα⁴⁶. Τα κύρια χαρακτηριστικά της τεχνοτροπίας αυτής είναι δυνατό να προσδιοριστούν με βάση τις μητροπολιτικές εξελίξεις⁴⁷, παραποιούνταν όμως εύκολα με αδέξια αποτελέσματα σε περιοχές χωρίς δυνατότητες για συνεχή επικοινωνία με τα σύγχρονα ρεύματα της Πρωτεύουσας. Όπως έχει διαπιστωθεί, το περισσότερο γραμμικό αυτό ρεύμα, του οποίου το καλύτερα σωζόμενο δείγμα αποτελεί η διακόσμηση του Οσίου Λουκά⁴⁸, αναγνωρίζεται σε τοιχογραφίες της Καππαδοκίας και κυρίως σε τρία μνημεία που ανήκουν στην ίδια ομάδα: τον Αρχάγγελο Μιχαήλ στην Ihlara, την εκκλησία στο Ayvali Köy και στο Eski Gümbüs⁴⁹. Αντιστοιχίες ως προς τον καθαρά γραμμικό χαρακτήρα των τοιχογραφιών της Μαλώνας εντοπίζονται και στο στρώμα του 11ου αιώνα στο νότιο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου στα Μύρα, πιθανή χορηγία του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Μονομάχου και της Ζωής (1042-1043)⁵⁰. Από την τέχνη στην υπόλοιπη Μικρά Ασία λίγα πράγματα έχουν σωθεί και ακόμα λιγότερα δημοσιευθεί. Τοιχογραφίες της εποχής αυτής σώζονται στις πόλεις Έφεσο, Αφροδισιάδα, Μύρα, Ξάνθο, Al Oda, Σίλη⁵¹.

42. Είναι χαρακτηριστικό της δυσκολίας στη χρονολόγηση ότι και το πρώτο στρώμα στα Μυριοκέφαλα χρονολογήθηκε με ασφάλεια χάρη στις γραπτές μαρτυρίες (τη διαθήκη του οσίου Ιωάννη Ξένου) στο πρώτο τέταρτο του αιώνα (πριν από το 1027), διαφορετικά η καλής ποιότητας επαρχιακή αυτή παραλλαγή του γραμμικού ιδιώματος θα μπορούσε να τοποθετηθεί σε όλο τον 11ο αιώνα.

43. Για την τέχνη του 11ου αιώνα βλ. κυρίως: A. Grabar, *L'art byzantin au XIe siècle*, *CahArch* 17 (1967), σ. 257-267. Panayotidi, *La peinture monumentale*, σ. 75-108. C. Jolivet, *Les débuts de la peinture byzantine en Grèce*, *Revue de l'art* 38 (1977), σ. 48-62. D. Mouriki, *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece During the Eleventh and Twelfth Centuries*, *DOP* 34-35 (1980-1981), σ. 77-124. Η ίδια, *Observations on the Style of the Wall Paintings of the Sion Church at Aten, Georgia*, *L'arte georgiana dal IX al XIV secolo. Atti del terzo simposio internazionale sull'arte georgiana*, Galatina 1986, σ. 173-185.

44. Βλ. M. Panayotidi, *Quelques affinités intéressantes entre certaines peintures dans le Magne et dans l'Italie méridionale*, *Ad Ovest di Bisanzio. Il Salento Medioevale*, 1990, σ. 121-122. Η ίδια, *Un aspect de l'art provincial, témoignage des ateliers locaux dans la peinture monumentale*, *Drevne-russkoe iskusstvo: Vizantijska I drevnjaja rus* (επιμ. A. Grabar), Αγία Πετρούπολη 1999, σ. 178-192.

45. Για σύντομη επισκόπηση με βιβλιογραφία βλ. C. Jolivet-Lévy, *La Cappadoce après Jerphanion. Les monuments byzantins des Xe-XIIIe siècles*, *MEFR, Moyen Age* 110-112 (1998), σ. 915-918.

46. Mouriki, *Stylistic Trends*, ό.π., σ. 86-88.

47. C. Mango, *Lo stile cosiddetto «monastico» della pittura bizantina, Habitat - Strutture - Territorio. Atti del terzo convegno internazionale di studio sulla civiltà rupestre medioevale nel mezzogiorno d'Italia, Taranto-Grottaglie 1975*, Galatina 1978, σ. 45-62.

48. Th. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Αθήνα 1982.

49. Thierry, ό.π. (υποσημ. 34), σ. 45-61. Στη σ. 57 κ.ε. βλ. λεπτομερή ανάλυση της τεχνοτροπίας. Είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση που συνδέει την τέχνη των μοναστικών κέντρων της Καππαδοκίας με την τέχνη των νησιών του Αιγαίου. Αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ρεύμα αυτό είναι μητροπολιτικό, κρατούμε την παρατήρηση για τους δρόμους που ακολούθησε για να προσεγγίσει την περιοχή που εξετάζουμε. Επίσης, η ίδια, *L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe siècle au XIVe*, *DOP* 29 (1975), σ. 94-95.

50. Thierry, *L'art monumental*, ό.π., εν. 26.

51. Για τις τοιχογραφίες αυτές, οι οποίες στην πλειονότητά τους είναι αδημοσίευντες, βλ. Thierry, *L'art monumental*, ό.π., υποσημ. 48. Ίσως πρέπει να εξαιρεθεί η τοιχογραφία της Δέησης από την Αγία Σοφία της Νίκαιας, που πιστεύουμε ότι ανήκει στο 13ο και όχι στον 11ο αιώνα (Κατσιώτη, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 296, υποσημ. 186). Επίσης, C. Jolivet-Lévy, *Peintures byzantines inédites à Xanthos (Lycie)*, *XVI. Internationales Byzantinisten-Kongress, Akten II*, 5, *JÖB* 32/5 (1982), σ. 73-84. R. Cormack, *The Temple as the Cathedral*, *Aphrodisias Papers. Recent Work on Architecture and Sculpture* (επιμ. Ch. Roueché, K.T. Erim), Ann Arbor MI 1990, σ. 87.

Οι τοιχογραφίες του Πλακωτού με την ιδιόρρυθμη έκφραση του γραμμικού στοιχείου τους δεν εντάσσονται εύκολα, όπως είδαμε, σε ομάδα στενά συγγενικών έργων. Ο χρονικός προσδιορισμός τους μέσα στον 11ο αιώνα, όπως συμπεραίνουμε από τα παραπάνω, είναι ιδιαίτερα δυσχερής. Οι συγκρίσεις θα αφορούσαν κυρίως έργα, από τα οποία λείπει η σύζευξη του γραμμικού και ζωγραφικού στοιχείου και όπου η χρωματική κλίμακα είναι περιορισμένη. Η κατηγορία αυτή της ζωγραφικής χρονολογείται δυσκολότερα, επειδή είναι συντηρητικότερη. Οπωσδήποτε όμως διαφέρει από τη μεγάλη τέχνη της εποχής, όπως την Αγία Σοφία Αχρίδας, την Παναγία των Χαλκείων, τον Όσιο Λουκά, και για τους λόγους αυτούς δεν είναι παρά σε γενικές γραμμές συγκρίσιμη. Δυστυχώς, το υλικό από την περιφέρεια, το οποίο και θα βοηθούσε στην ακριβέστερη ένταξη των τοιχογραφιών του Πλακωτού, παρουσιάζει ελλιπή εικόνα, που αφήνει προς το παρόν χωρίς απάντηση πολλά από τα προβλήματα τα σχετικά με την καλλιτεχνική της δημιουργία. Η κακή διατήρησή τους δεν μειώνει το γεγονός ότι πρόκειται για το μοναδικό δείγμα ζωγραφικής του 11ου αιώνα που σώζεται στη Ρόδο.

Τοιχογραφίες μεσοβυζαντινής εποχής στα Δωδεκάνησα

Αν και στα Δωδεκάνησα είναι ελάχιστα τα τοιχογραφικά στρώματα που προσγράφονται στον 11ο αιώνα, τα

περισσότερα με τεχνοτροπικά κριτήρια, άρα και με αρκετή επιφύλαξη, δεν θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι τοιχογραφίες του Πλακωτού αντανakλούν κάποιο τοπικό ιδίωμα. Ας εξετάσουμε τα δεδομένα: Τα δύο πρώτα στρώματα στην ανώνυμη σταυρική εκκλησία της οδού Αγησάνδρου στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, από τα οποία σχεδόν τίποτα δεν είναι ορατό κάτω από το επόμενο στρώμα που χρονολογήθηκε στο τέλος του 12ου αιώνα⁵², τοποθετήθηκαν σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα στον 11ο-12ο αιώνα⁵³. Ο Άγιος Γεώργιος ο Χωστός της Λίνδου, επίσης στη Ρόδο, σε σχήμα ελεύθερου σταυρού, ανάμεσα στα εικονομαχικά-ανεικονικά στρώματα και στο στρώμα του 12ου αιώνα διασώζει εντελώς εξίτηλα τοιχογραφικά λείψανα στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας, ενδιάμεσης αλλά απροσδιόριστης εποχής.

Στην Κω, το πρώτο στρώμα της Παναγίας των Καστριανών στο Πυλί, όπου στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού εικονίζεται μία ένθρονη Βρεφοκρατούσα, δορυφορούμενη από τους Μιχαήλ και Γαβριήλ, συνδέθηκε με την εγκατάσταση του οσίου Χριστοδούλου στο νησί και στο Πυλί και χρονολογήθηκε με ιστορικά κυρίως κριτήρια ανάμεσα στα έτη 1079 και 1087⁵⁴. Διατυπώθηκαν και άλλες απόψεις ωστόσο, που τοποθετούν το στρώμα μέχρι τις αρχές του 12ου αιώνα⁵⁵.

Στην Κάρπαθο, στη μικροσκοπική αφίδα των Αγίων Σαράντα κοντά στην Όλυμπο, σώζεται στηθαίος, πολύ

52. Κατσιώτη - Αρχοντόπουλος, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 375-376.

53. Θ. Αρχοντόπουλος, *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, σ. 510-516. Παπαβασσιλίου - Archontopoulos, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 340-345. Οι τάφοι στο εσωτερικό της εκκλησίας και τα νομισματικά δεδομένα δείχνουν ότι τουλάχιστον στο τέλος του 11ου αιώνα υπήρχε η εκκλησία σε σχήμα ελεύθερου σταυρού με νάρθηκα.

54. Για το πρώτο στρώμα της μονής Καστριανών προτάθηκε χρονολόγηση ανάμεσα στα έτη 1079 και 1087, το διάστημα δηλαδή όπου περιορίζεται η δραστηριότητα του οσίου Χριστοδούλου στο νησί, αφού το 1087 ο όσιος φεύγει οριστικά από την Κω για την Κωνσταντινούπολη, πριν καταλήξει στην Πάτμο. Μ. Θεοχάρη, Η πρώτη μονή του οσίου Χριστοδούλου στην Κω και ο οικισμός του χώρου, *Πρακτικά Διεθνούς Συνμποσίου: Ι. Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος 1988*, Αθήνα 1989, σ. 167. S. Kalopissi-Verti, *Kos tardoantica e bizantina nelle scoperte archeologiche. Dal IV secolo al 1314, Corsi Rav XXXVIII* (1991), σ. 247.

55. Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες δύο μνημείων της Κω: Παναγία των Καστριανών και Ζωοδόχος Πηγή στο Μονάρι, *Ιστορία, τέχνη και αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Κως 1997*, Αθήνα 2001, σ. 359. Είναι βέβαιο ότι η τέχνη είναι εξαιρετική, από αυτές που συνήθως αποκαλούμε «της Πρωτεύουσας». Πράγματι, όπως ανέφερε η Παπαθεο-

φάνους-Τσουρή, το έργο θα μπορούσε να συγκριθεί στα επιμέρους με κάποια εξέχοντα, όπως είναι η Βρεφοκρατούσα από το Νέο Tokali (πριν από το 965) (Α. W. Epstein, *Tokali kilisse, DOS 22*, Washington, D.C. 1986, εικ. 7, 118) ή οι μικρογραφίες από το Coislin 79 (1074-1079) (Γ. Παλάβαρης, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Αθήνα 1995, σ. 25, εικ. 92). εντούτοις, τα έντονα λευκά γραμμικά φώτα γύρω από τα μάτια, οι σχετικά χονδροί λαμοί των αρχαγγέλων - ασυνήθιστοι για την εποχή -, το σχήμα αλλά και η προοπτική του θρόνου της Παναγίας μας οδηγούν στο να αμφισβητήσουμε την προτεινόμενη χρονολογική τοποθέτηση στην εποχή του οσίου ή των άμεσων επιγόνων του. Για το λόγο αυτό κρίναμε σκόπιμο να μην περιληφθεί στις παρατηρήσεις μας για τις τοιχογραφίες του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα (Κατσιώτη - Αρχοντόπουλος, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 375-386). Θα πρέπει ακόμα να διερευνηθεί αν πρόκειται για καθαρά αναθηματική παράσταση, ή για στρώμα που εντοπίζεται και σε άλλα σημεία του ναού. Επιφυλασόμεθα για λεπτομερέστερη θεώρηση του θέματος σε άλλη ευκαιρία. Πιθανώς το πρόβλημα θα λυνόταν οριστικά αν σώζονταν ή αν αποκαλύπτονταν κάτω από τα μεταγενέστερα στρώματα οι τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος του καθολικού της Πάτμου, που θα ανήκαν στην περίοδο αμέσως μετά το κτίσιμο του καθολικού και πριν από το 1150. Ο Η. Κόλλιας (*Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου* (γενική εποπτεία Αθ. Κομίνης), Αθήνα 1988, σ. 57-58) πιστεύει ότι ο

Εικ. 6. Κάρπαθος, Όλυμπος. Άγιοι Σαράντα. Τεταρτοσφαίριο αφίδας. Ο Χριστός Εμμανουήλ.

απολεπισμένος, αγένειος Χριστός-Εμμανουήλ⁵⁶, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 11ο αιώνα (Εικ. 6). Στον Άγιο Ανδρέα στην Αντράμασο της Χάλκης, ο τοιχογραφικός διάκοσμος με τον ομώνυμο άγιο στην αφίδα του ιερού, ολόσωμους μετωπικούς αγίους σε δύο ζώνες και μία μόνο σκηνή, τον Ευαγγελισμό (Εικ. 7),

στη νότια πλευρά της καμάρας του Ιερού, έχει αρχαϊκό χαρακτήρα. Το πλάσιμο των μορφών του Αγίου Ανδρέα (Εικ. 8) πιστεύουμε ότι θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τις τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος του Αγίου Πέτρου στην Παλιόχωρα⁵⁷, του Αγίου Παντελεήμονα στους Μπουλαριούς (991/2)⁵⁸, του Αγίου Φιλίπ-

Αθανάσιος Αντιοχείας στο εγκώμιό του υπονοεί την ύπαρξη τοιχογραφιών στο καθολικό: *ναοῦ τε κάλλος ἀμήχανον, ἔνθεν τῇ τῶν μαρμάρων στιλπνότητι περιανγαζόμενον, ἐκείθεν τοῖς ἐκ τῶν θεῶν εἰκόναν χρυσοφάειν ἀμαρύγμασι πυρσευόμενον*. Το γεγονός πάντως είναι ότι η σπανιότητα όχι μόνο τοιχογραφημένων συνόλων, αλλά και μεμονωμένων δειγμάτων εντοίχιας ζωγραφικής –χρονολογημένης και μη– των αρχών του 12ου αιώνα, και όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο, δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο τις συγκρίσεις. Στρεφόμενοι προς την Κωνσταντινούπολη, είναι ασφαλώς ενδεικτικό ότι η μοναδική τοιχογραφία που αποδίδεται στις αρχές του 12ου αιώνα, η Παναγία Κυριώτισσα στην ομώνυμη μονή (Kalenderhane), δείχνει ότι η τέχνη της Πρωτεύουσας διατηρεί ισχυρούς δεσμούς ακόμα με την τέχνη του περασμένου αιώνα και ότι οι φωτισμοί και οι διαβαθμίσεις των όγκων διαφέρουν ριζικά από την παράσταση της μονής Καστριανών (*Kalenderhane in Istan-*

bul. The Buildings, their History, Architecture and Decoration (επιμ. C. Stricker - Y. Dodan Kuben), Mainz 1997, πίν. 150-153).

56. Ν. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, *ΕΕΠΣΑΠΘ* 7 (1978), εικ. 116.2.

57. Ν. Δρανδάκης, "Έρευναι εἰς τὴν Μάνην", *ΠΑΕ* 1974, σ. 120-123, εικ. 97α. Ο ίδιος, *Βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995, σ. 61, εικ. 7 (στο εξής: *Μέσα Μάνη*). Panayotidi, *La peinture monumentale*, σ. 86. Μ. Panayotidi, *The Character of Monumental Painting in the 10th Century. The Question of Patronage, Β' Διεθνῆς Βυζαντινολογική Συνάντηση: Κωνσταντῖνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του, Δελφοί 1987*, Αθήνα 1989, σ. 315-322. Η ίδια, *Un aspect*, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 178-179.

58. Ν. Δρανδάκης, "Άγιος Παντελεήμων Μπουλαριών", *ΕΕΒΣ* 37 (1969-1970), σ. 437-458. Ο ίδιος, *Μέσα Μάνη*, σ. 365-391. Panayotidi, *La peinture monumentale*, σ. 86. Η ίδια, ό.π. (υποσημ. 57), σ. 316-322. Η ίδια, *Un aspect*, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 178-179.

Εικ. 7. Χάλκη, Αντράμασος. Άγιος Ανδρέας. Ιερό. Καμάρα, νότια πλευρά. Ο αρχάγγελος του Ευαγγελισμού.

που στα Κορογονιάνικα⁵⁹, όλα στη Μάνη, και να τοποθετηθεί με επιφύλαξη στις αρχές του 11ου αιώνα⁶⁰. Πρόκειται για τοιχογραφίες λαϊκού χαρακτήρα, που διακρίνονται από αφέλεια και αυθορμητισμό, με επίτευξη και γραμμική εκτέλεση και σχετική αδιαφορία για τη σωστή ανατομία. Χωρίς να υπάρχει άμεση σύνδεση με τις λεγόμενες αρχαϊκές τοιχογραφίες της Καππαδοκίας, πιθανόν να πρόκειται για τοπική, απλοποιημένη και παραποιημένη απόδοση λαϊκότερης τάσης που φθάνει, με καθυστέρηση, ίσως από τη Μικρά Ασία. Η

Εικ. 8. Χάλκη, Αντράμασος. Άγιος Ανδρέας. Νότιος τοίχος. Ιεράρχης.

59. Ν. Δρανδάκης - Ε. Δωρή - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μάνη, ΠΑΕ 1978, σ. 136-138, εικ. 114α. Panayotidi, Un aspect, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 178-179.

60. Ένας από τους ολόσωμους ιεράρχες που απεικονίζονται στον κυρίως ναό του Αγίου Ανδρέα φέρει εγχέριο. Στον Άγιο Παντελεήμονα στους Μπουλαριούς (991/992) απεικονίζονται επίσης ιεράρχες με εγχέριο. Και οι δύο περιπτώσεις φανερώουν γνώσεις των καινοτομιών στην αμφίεση των κληρικών. Για το εγχέριο βλ.

N. Thierry, Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées (miniatures, fresques), REB 24 (1966), σ. 315. Α. Κατσώτη, Το ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Χάλκης Δωδεκανήσου, Δέκατο Τέταρτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1994, σ. 19-20, όπου οι τοιχογραφίες αυτές της Χάλκης χρονολογήθηκαν εσφαλμένα στο 13ο αιώνα.

Εικ. 9. Νίσυρος, Καρδιά. Παναγία η Φανερωμένη. Ιερό. Ανατολικός τοίχος. Η αγία Κυριακή.

υπόθεση αυτή μάλιστα ενισχύεται από το γεγονός ότι η Χάλκη⁶¹ πρέπει να ήταν από τα νησιά που δέχθηκαν στα τέλη του 11ου αιώνα μέρος του προσφυγικού ρεύματος από τη Μικρά Ασία⁶². Η εκκλησία αυτή της Χάλ-

κης είναι σημαντική, γιατί είναι η παλαιότερη γνωστή στα Δωδεκάνησα, που διατηρεί πλήρες σχεδόν το εικονογραφικό της πρόγραμμα.

Η Παναγία Φανερωμένη στη θέση Καρδιά της Νισύρου⁶³ διασώζει λείψανα τοιχογραφιών σε πολύ κακή κατάσταση, που θα μπορούσαν να τοποθετηθούν πιθανώς στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα. Χαρακτηριστικό είναι από το χώρο του Ιερού το κεφάλι της αγίας Κυριακής με έντονα περιγράμματα, μεγάλα μάτια και μαύρες κηλίδες στα μάγουλα⁶⁴ (Εικ. 9).

Με τις παραπάνω τοιχογραφίες από τα Δωδεκάνησα, αν εξαιρέσουμε ίσως την Κάρπαθο, όπου η γραμμική αντίληψη είναι συγγενική, οι τοιχογραφίες του Πλακωτού μικρή σχέση έχουν. Είναι φανερό ότι η ομοιογένεια που διαπιστώνεται από τα μέσα του 11ου αιώνα, τουλάχιστον σε άλλες περιοχές⁶⁵, δεν επιβεβαιώνεται με τα μέχρι στιγμής δεδομένα στα Δωδεκάνησα. Θα ήταν εντούτοις πολύ πρόωρο να προχωρήσει κανείς σε λεπτομερέστερες τεχνοτροπικές κατατάξεις, όπως για παράδειγμα στην Καππαδοκία⁶⁶, όπου το υλικό είναι πλούσιο και αντιπροσωπευτικό. Στα υπόλοιπα εκκλησάκια, διάσπαρτα στα νησιά, δεν έχει από όσο γνωρίζουμε εντοπιστεί άλλο τοιχογραφικό δείγμα της υπό εξέταση περιόδου.

Θα πρέπει ακόμα να σημειώσουμε ότι, αν και αριθμητικά τα αποσπασματικά σωζόμενα στρώματα τοιχογραφιών του 9ου-10ου αιώνα στα Δωδεκάνησα είναι ελάχιστα, η ποιότητά τους ωστόσο είναι αισθητά ανώτερη από τα αντίστοιχα δείγματα του 11ου αιώνα. Τα πρώτα στρώματα του Αγίου Κηρύκου⁶⁷ (Εικ. 10) και της Παναγίας Κυρα-Χωστής⁶⁸ στο Βαθύ Καλύμνου, καθώς και οι τοιχογραφίες του ασκηταριού στη θέση Κελλιά της Χάλκης⁶⁹ (Εικ. 11) εντυπωσιάζουν με τη δύναμη, τη στέρεη δομή και την ωριμότητα της τέχνης τους. Έχει

61. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στη Χάλκη, μικρό νησί και άγονο, που χαρακτηρίστηκε σχετικά πολυάνθρωπο από τον άραβα γεωγράφο-περιηγητή Edrisi στα μέσα του 12ου αιώνα (P.A. Jaubert, *La Géographie d'Edrisi*, Άμστερνταμ 1975, σ. 122-128. Malamut, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 149-150), έχει εντοπιστεί ζωγραφική από τον 9ο-10ο μέχρι και το 15ο αιώνα (βλ. Κατσιώτη, ό.π., σ. 19-20).

62. Malamut, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 149-150.

63. Για αναφορά στο μνημείο, βλ. Ι. Βολανάκης, *ΑΔ* 39 (1984), Χρονικά, σ. 348. Χρονολογεί τις τοιχογραφίες στο 14ο-15ο αιώνα.

64. Οι μαύρες κηλίδες στα μάγουλα, σχετικά σπάνιο τεχνοτροπικό χαρακτηριστικό, έχουν χρησιμοποιηθεί και στο Elmalı kilisse στην Καππαδοκία τον 11ο αιώνα. Ν. Thierry, *Peintures du Xe siècle en Géorgie méridionale et leurs rapports avec la peinture byzantine d'Asie*

Mineure, CahArch 24 (1975), σ. 106.

65. C. Mango, *Civiltà bizantina dal IX all' XI secolo, aspetti e problemi: Storia dell'Arte*, Università degli Studi di Bari, Centro di Studi Bizantini, *Corsi di studi* II, 1977, Bari 1978, σ. 272.

66. Thierry, *L'art monumental*, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 86 κ.ε.

67. Μ. Κοντελλάς, *Κάλυμνος. Ιστορία - Αρχαιολογικοί χώροι - Μνημεία*, Αθήνα 1998, εικ. στη σ. 142.

68. Η. Κόλλιας, *Σχεδιάσμα της αρχαιολογίας και τέχνης της Καλύμνου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της ιπποτοκρατίας (1522)*, *Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ. 35.

69. Κατσιώτη, ό.π. (υποσημ. 60), σ. 19.

διατυπωθεί η υπόθεση ότι η εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου τον 6ο-7ο αιώνα ήταν τρικλιτη βασιλική⁷⁰. Δεν θα πρέπει να αποκλειστεί όμως η πιθανότητα ύπαρξης στην ίδια θέση μεσοβυζαντινού τρουλαίου ναού σε σχήμα ελεύθερου σταυρού. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πόλη της Ρόδου, το εκκλησιαστικό και πολιτικό κέντρο του νησιού, αλλά και των υπολοίπων εξαρτημένων από αυτήν, αν εξαιρέσουμε την οχύρωση του 7ου αιώνα, δεν έχει επισημανθεί άλλη δραστηριότητα, ενώ και στα νομίσματα που βρέθηκαν στις ανασκαφές στην Παναγία του Κάστρου (149 συνολικά) παρατηρείται διακοπή της σειράς ανάμεσα στα μέσα του 7ου και στο πρώτο τρίτο του 9ου αιώνα⁷¹. Στο τέλος του 11ου η τοιχογραφημένη εκκλησία της οδού Αγησάνδρου και η εντυπωσιακών διαστάσεων Παναγία του Κάστρου συνηγορούν για κάποια δημογραφική αλλαγή και πιθανότατα την ενεργό παρουσία τοπικών αρχόντων.

Είναι γεγονός πάντως ότι τα λίγα δείγματα της μεσοβυζαντινής περιόδου στα Δωδεκάνησα δεν μας παρέχουν ξεκάθαρη εικόνα της μετάβασης στην τέχνη του 11ου αιώνα ούτε και του 12ου, όπου μέχρι το τελευταίο τέταρτο δεν έχουν σωθεί ζωγραφικά έργα. Είναι εξίσου βέβαιο ότι τα ζωγραφικά σύνολα στα Δωδεκάνησα της εποχής που μας απασχολεί θα ήταν ασφαλώς περισσότερα. Για παράδειγμα, στο αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο του Μαΐου του 1087, που βρίσκεται στο πατμιακό αρχείο, υπάρχει έμμεση αναφορά σε δύο μνημεία στα Τεμένια της Λέρου που διακοσμούνταν με τοιχογραφίες, στην εκκλησία των Αγίων Αναργύρων και στην εκκλησία της Παναγίας που περικλειόταν από τριώροφο πύργο: «τό βῆμα ὑπάρχει δι' ὕλογραφίας»⁷². Η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων, ανακαινισμένη το 1906,

Εικ. 10. Κάλυμνος, Βαθύ. Άγιος Κήρυκος. Ιερό. Βόρειος τοίχος. Αδιάγνωστος άγιος.

δεν διατήρησε κανένα ζωγραφικό στοιχείο, ενώ ο πύργος έχει καταστραφεί εντελώς και έτσι δεν γνωρίζουμε την ακριβή θέση της εκκλησίας.

Θα πρέπει επίσης να αναφερθούμε εν συντομία στην υπόθεση που διατυπώθηκε σχετικά με τη χρονολόγηση στον 11ο-12ο αιώνα⁷³ των ανεικονικών τοιχογραφιών⁷⁴

70. Βολανάκης, ό.π. (υποσημ. 63), σ. 337 και 340, σχέδ. 1-2. Ο ίδιος, Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνος στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *Ρόδος. 2.400 χρόνια*, Β', Αθήνα 2000, σ. 368. Η Κόλλιας, Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης, *Ρόδος. 2.400 χρόνια*, Β', Αθήνα 2000, σ. 303. Ι. Βολανάκης, Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνος στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *Επιστημονικό Συμπόσιο στη Νίσυρο. Τα Δωδεκάνησα στη Φραγκοκρατία και Ιταλοκρατία*, Αθήνα 2001, σ. 280. Έχει διατυπωθεί ακροθιγώς η υπόθεση ότι η παλαιοχριστιανική οικοδομική φάση του Αγίου Σπυρίδωνα αποτελούσε πιθανότατα πρόδρομο της όμορης παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ντεμωλί), βλ. Κ. Μανούσου - Ε. Παπαβασιλείου, Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: Η αρχαιολογική έρευνα ως βάση για τον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό-διευθέτηση της πόλης, *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές. Επι-*

στημονικό συνέδριο, Ρόδος 1993, Αθήνα 1999, σ. 597-598.

71. Η Κόλλιας, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, σ. 525-527.

72. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου. Β': Δημοσίων λειτουργιών*, Αθήνα 1980, σ. 55. Η Κόλλιας, Ιστορικές πληροφορίες από το αρχείο της μονής Πάτμου για τη μεσαιωνική Λέρο, *Ιωνίας Άκρον, τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Δ. Οικονομοπούλου*, Αθήνα 1993, σ. 86-87.

73. D.I. Pallas, Les décorations aniconiques des églises dans les îles de l'Archipel, *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst*, Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet, II, Mainz 1986, σ. 171-179.

74. Στην παρούσα αναφορά μας περιοριζόμαστε στα Δωδεκάνησα. Για σύντομη επισκόπηση των ανεικονικών διακοσμήσεων στο χώρο του Αιγαίου γενικότερα, βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 136-137.

σε τρεις⁷⁵ εκκλησίες της Ολύμπου στην Κάρπαθο⁷⁶ και στον Άγιο Γεώργιο τον Χωστό στη Λίνδο της Ρόδου⁷⁷. Ας προσθέσουμε ακόμα την ανεικονική διακόσμηση του τεταρτοσφαιρίου στην ασπίδα του Αγίου Κωνσταντίνου στην Τέλενδο, νησάκι κοντά στην Κάλυμνο⁷⁸. Ο Δ. Πάλλας, βασιζόμενος στη χρονολόγηση στο 1103/4 των ανεικονικών τοιχογραφιών στον Άγιο Παύλο στην Ακαμάτρα Ικαρίας⁷⁹, συνέδεσε και χρονολόγησε στην ίδια εποχή τις τοιχογραφίες της Αγίας Άννας και της Παναγίας στην Κάρπαθο και του Χωστού στη Λίνδο. Τα συμπεράσματά του αξίζει να επανεξεταστούν σε συνδυασμό με τα τοιχογραφικά σύνολα που προαναφέραμε. Υποστηρίζει ότι στα νησιά του Αιγαίου δεν υπήρχε πριν από τον 11ο-12ο αιώνα η συνήθεια των εικονιστικών παραστάσεων στις εκκλησίες⁸⁰, ότι η ύπαρξη ανεικονικών στρωμάτων και μετά την εικονομαχία μαρτυρεί την πλήρη άγνοια των πληθυσμών για την εικονομαχική διαμάχη⁸¹, ότι στη Ρόδο υπήρχε παράδοση διακόσμησης των εκκλησιών με εικονογραφικά προγράμματα που δεν περιελάμβαναν άγιες μορφές και ότι οι πληθυσμοί δεν γνώριζαν εκκλησίες με εικονιστικές παραστάσεις⁸². Τα παραδείγματα που παραθέσαμε προηγουμένως με τέτοιου είδους τοιχογραφίες στα Δωδεκάνησα των αιώνων από τον 11ο και πριν νομίζουμε ότι είναι αρκετά για την αναθεώρηση αυτών των απόψεων. Εξάλλου, αν για την Κάρπαθο ισχύει ο χαρακτηρισμός⁸³ της ως κοινωνίας κλειστής και απομονωμένης από τον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας, δεν είναι βάσιμη η ίδια επισήμανση για τη Ρόδο. Γίνεται σαφές επομένως ότι πρόκειται για φαινόμενα, τα οποία έχουν άλλη αιτιολογία.

Εικ. 11. Χάλκη, Κελλιά. Ασκηταριό. Ο Χριστός Εμμανουήλ.

Πιστεύουμε ότι δεν αποκλείεται οι ανεικονικές τοιχογραφίες στα Δωδεκάνησα να χρονολογούνται πράγματι στην περίοδο της εικονομαχίας. Αν μέσα σε αυτή την περίοδο, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, ακολουθείται

75. Ο Pallas (ό.π.) δεν αναφέρει τον Άγιο Ονούφριο.

76. Πρόκειται για τις εκκλησίες Αγία Άννα κοντά στην Όλυμπο, την Κοίμηση της Παναγίας και τον Άγιο Ονούφριο μέσα στον οικισμό. Για την πρώτη βλ. Μουτσόπουλος, ό.π. (υποσημ. 56), σ. 361-382. Η «αδημοσίευτη» ανεικονική διακόσμηση της Παναγίας στο δυτικό τμήμα της κεραίας του δυτικού τοίχου, με έκτυπους σταυρούς, κληματίδες και πουλιά, είναι πολύ μεταγενέστερη. Τα λείψανα των τοιχογραφιών του Αγίου Ονούφριου είναι επίσης αδημοσίευτα.

77. Αργοντόπουλος, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 46-49. Pallas, ό.π. (υποσημ. 73), σ. 174-175. Ας σημειωθεί ότι κάτω από τα σπαράγματα της Δέησης στο τεταρτοσφαίριο της ασπίδας, που ανήκει πιθανότατα στο ίδιο στρώμα με τους ολόσωμους αγίους του ημικυλίνδρου (του δεύτερου μισού του 12ου αι.), και επάνω από τα ανεικονικά στρώματα ζωγραφικής μεσολαβεί ένα ακόμα στρώμα με αδιάγνωστη εικονογράφηση και άγνωστη χρονολόγηση.

78. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 29, εικ. 1. Αρχιμ. Π. Αμπαδάριος, Η τοιχογραφία της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Κωνσταντίνου της νήσου Τελένδου, *Καλυμνιακά Σύμμεικτα* 2

(1995), σ. 105-113. Κουτελλάς, ό.π. (υποσημ. 67), εικ. στη σ. 110. Ο ίδιος (Ο σχυρωμένος οικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου Τελένδου, *Καλυμνιακά Χρονικά* II' (1999), σ. 318-319) πιστεύει ότι η εκκλησία και ο οικισμός χρονολογούνται όχι μετά τον 7ο αιώνα.

79. D. Pallas, Eine anikonische lineare Wanddekoration auf der Insel Ikaria, *JÖB* 23 (1974), σ. 311-314.

80. Ό.π. (υποσημ. 73), σ. 175, 177-179.

81. Ό.π., σ. 177.

82. Ό.π., σ. 177.

83. D.I. Pallas, Une note sur la décoration de la chapelle de Haghios Basileios de Sinassos, *Byzantion* 48 (1978), σ. 225. Και όμως ο Μιχαήλ Ατταλιάτης (*M. Attaliates* (εκδ. I. Bekker), Βόννη 1853, σ. 224) μας δίνει την πληροφορία ότι οι ναυτικοί της Καρπάθου ήταν οι μόνοι που γνώριζαν τον ασφαλή πλου προς την Κρήτη και για το λόγο αυτό τους χρησιμοποίησε ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς στην επιτυχημένη εκστρατεία του το 961 (...*ἀοράτως δὲ νῆαι καρπαθικαὶ τὸν κατάπλουν ἐπ' αὐτὸν ποιησάμεναι, προφδοποίησαν αὐτῶ τὴν ὁδοπορίαν καὶ ἐς Κρήτην ἀπήγαγον*...). Η πληροφορία αυτή κάθε άλλο παρά με απομονωμένη κοινωνία μπορεί να συνδυαστεί.

πρακτική ανεικονική, κληρονομημένη από την παλαιохριστιανική εποχή και επομένως αυτού του τύπου η διακόσμηση δεν μπορεί να θεωρηθεί συνειδητά εικονομαχική⁸⁴, αλλά περισσότερο αναχρονιστική, ανεικονική εμμονή, είναι ερώτημα που πιθανότατα δεν θα απαντηθεί. Είναι όμως πολύ διαφωτιστική στο θέμα που μας απασχολεί η επισήμανση ότι στην Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας, το 787, οι μητροπολίτες Μύρων, Ρόδου και ο επίσκοπος Καρπάθου θεωρήθηκαν ύποπτοι ως αιρετικοί εικονομάχοι⁸⁵. Είναι γνωστό άλλωστε ότι η Ρόδος υπήρξε ένα από τα προπύργια της εικονομαχίας⁸⁶. Τα διαδοχικά στρώματα ανεικονικού διακόσμου στην αψίδα του Αγίου Γεωργίου του Χωστού στη Λίνδο⁸⁷ ίσως να σημαίνουν ακριβώς την εμμονή σε εικονομαχικές πρακτικές και όχι επιμονή σε ανεικονική παράδοση. Κατόπιν αυτών δεν θα πρέπει να θεωρηθεί σύμπτωση η ύπαρξη ανεικονικών τοιχογραφιών στις περιοχές αυτές.

Συμπεράσματα

Όπως παρατηρούμε, οι πληροφορίες μας για τη Ρόδο του 11ου αιώνα πληθαίνουν προς το τέλος του και αυτό ασφαλώς δεν είναι τυχαίο. Οι ιστορικοί λόγοι όμως αυτοί είναι αρκετοί για να τοποθετήσουν την καλλιτεχνική δραστηριότητα στη Μαλώνα επίσης στα τέλη του

11ου αιώνα; Είναι γεγονός ότι το ιστορικό πλαίσιο δεν ρίχνει φως στην καλύτερη κατανόηση της τέχνης της εποχής, πράγμα λίγο πολύ αναμενόμενο⁸⁸. Για τη Μαλώνα και την ιστορία της περιοχής μόνοι μάρτυρες στέκουν τα μεσαιωνικά μνημεία της, δηλαδή οι βυζαντινές εκκλησίες κοντά στο σημερινό οικισμό και στην ευρύτερη περιοχή⁸⁹, καθώς και το γειτονικό κάστρο του Φαρακλού στο Χαράκι⁹⁰. Ο χορηγός του διακόσμου του Πλακωτού ήταν πιθανότατα κάποιο μέλος της τοπικής κοινωνίας με απροσδιόριστη θέση και ο ζωγράφος, χωρίς ιδιαίτερες γνώσεις, ίσως μάλιστα αποκομμένος από τις καλλιτεχνικές διεργασίες της εποχής, αλλά όχι ατάλαντος.

Η ανάπτυξη σε γενικές γραμμές κάποιων παραμέτρων και διεργασιών που ακολούθησε η τέχνη την εποχή αυτή στις επαρχίες της αυτοκρατορίας, όπως ήταν η Ρόδος και τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα, έδειξε νομίζουμε ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος της μικρής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στον Πλακωτό της Μαλώνας έχει ενδιαφέρον που ξεπερνά τα στενά τοπικά πλαίσια του νησιού, αποτελώντας ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα δείγματα της εποχής αυτής στο νησιωτικό χώρο. Η σύγκρισή της με το υπόλοιπο υλικό της ίδιας περιόδου στην περιφέρεια πιστεύουμε ότι φωτίζει αμυδρά τις συγγένειες της τέχνης στα επαρχιακά κέντρα και αυτών με την Προτεύουσα.

84. Όπως έχει υποτεθεί, υπάρχουν διάφοροι τύποι ανεικονικής διακόσμησης, οι αρχαϊκές που ακολουθούν σε γενικές γραμμές τις παλαιохριστιανικές, οι ανεικονικές συρο-μεσοποταμιακής έμπνευσης και οι πραγματικά εικονομαχικές, βλ. A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Παρίσι 1957, σ. 96-99. N. Thierry, *Mentalité et formulation iconoclastes en Anatolie, JS*, avril-juin 1976, σ. 82. Ωστόσο, εφόσον οι τύποι της ανεικονικής διακόσμησης χρονολογούνται στην περίοδο της εικονομαχίας, νομίζουμε ότι οι οποιεσδήποτε κατηγοριοποιήσεις δικαιολογούνται μόνο για λόγους μεθοδολογικούς.

85. N. Thierry, *Topographie ponctuelle de l'iconomachie en Asie Mineure, Eὐψυχία. Mélanges Hélène Ahrweiler*, Παρίσι 1998, σ. 662. Η συγγραφέας βασίστηκε στον J. Darrouzès, *Listes épiscopales du Concile de Nicée, REB* 33 (1975), σ. 11, 13, 53-54. Η Κάρπαθος από το τέλος του 7ου μέχρι τις αρχές του 9ου αιώνα αναφέρεται ως επισκοπή αυτοκέφαλος, Malamut, *ό.π.* (υποσημ. 14), σ. 295. Επίσης V. Ruggieri - F. Giordano - A. Furnari, *Gli affreschi iconoclastici della chiesa di Chimera, CahArch* 44 (1996), σ. 46, υποσημ. 2.

86. Malamut, *ό.π.* (υποσημ. 14), σ. 71. Mansi, 12, σ. 1007.

87. Παρόμοια διακοσμητικά μοτίβα στην εκκλησία της Ολύμπου στη Λυκία: Ruggieri - Giordano - Furnari, *ό.π.*, εικ. 12, 13, 16, 20, 22, 23, του 8ου-9ου αιώνα.

88. Βλ. τις απαισιόδοξες αλλά ρεαλιστικές απόψεις για το θέμα του A. Grabar, *L'art byzantin au XIe siècle, CahArch* 27 (1967), σ. 257-268.

89. Πρόκειται για την Αγία Αγάθη, τον Άγιο Νικόλαο και την Αγία Ειρήνη, όλες με τοιχογραφικά στρώματα μεταγενέστερα του Αγίου Γεωργίου. Αναφορά σε αυτές I. Βολανάκης, *ΑΔ* 33 (1978), Χρονικά, σ. 409-410. Δεν αποκλείεται επίσης η Παναγία Καμινωρίωτισσα (ο ίδιος, *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά, σ. 402) και η Αγία Άννα (ο ίδιος, *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, σ. 504) να έχουν βυζαντινές οικοδομικές φάσεις.

90. Η πρώτη αναφορά στο κάστρο χρονολογείται στο 1248 (Malamut, *ό.π.* (υποσημ. 14), σ. 242). Θα πρέπει όμως να υπήρχε ήδη τον 11ο αιώνα, καταλαμβάνοντας σε γενικές γραμμές την ίδια έκταση.

Angeliki Katsioti

THE EARLIEST WALL-PAINTINGS IN THE CHURCH
OF ST GEORGE AT PLAKOTO, MALONA ON RHODES
REMARKS ON ELEVENTH-CENTURY ART IN THE DODECANESE

The aisleless, vaulted-roofed church of St George at Plakoto near the village of Malona on Rhodes, preserves in the sanctuary wall-paintings that can be dated to the eleventh century. The iconographic programme includes the Deesis in the conch of the apse and full-bodied saints in the two zones of the vault of the sanctuary.

The painting is flat and two-dimensional, with bold outlines, hieratic poses, expressionless faces with ecstatic wide-open eyes and a rather abstracted gaze directed at the beholder. The treatment of the drapery is stiff, with broad bands of dark red and minimal variation of tone. On the basis of this evidence, the painting in the church of St George was paralleled with contemporary currents in Greece (Naxos, Crete) and Cappadocia, and assigned to the level of provincial art with meagre expressive means. Comparison with contemporary historiated monuments in

the Dodecanese reveals the dissimilarity of the material. Furthermore, the few earlier wall-paintings (9th-10th c.) in the same space are of appreciably superior quality to the corresponding eleventh-century examples.

In conjunction with the paucity of evidence on the history, economy, society and ecclesiastical organization of eleventh-century Rhodes and the Dodecanese, we conclude that the patron of the wall-paintings in St George at Plakoto, Malona was most probably a member of the local society with an indeterminate position, and that the painter was of limited knowledge, perhaps cut off from the artistic processes of the period, but not without talent. We believe that the painted mural decoration in the church of St George, one of the very few surviving examples from this period in the Aegean, presents interest that goes beyond the narrow local confines of Rhodes.